

Mirzə Fətəli Axundzadənin Şərqdə və Qərbdə insan hüquq və azadlıqlarının vəziyyəti haqqında müqayisəli təhlili

M.F.Axundzadə Şərqdə və Qərbdə insan hüquq və azadlıqlarını müqayisə edərək Şərqdə bu sahədəki geriliklər və onların aradan qaldırılması yollarından bəhs etmişdir. O, “Kəmalüddövlə məktubları” əsərində ənənəvi Şərqin vəziyyətini, burada istibdad və mövhumatın hökmranlığı haqqında yazırdı:

“...İran məmləkətində yollar xarab, kəndlər viran, şəhərlər yaraşıqsız, küçələr dar və yöndəmsiz, qəbiristan küçələrin içində havanın kəsafətinə bais. Və buna hökumət ruhanilərin fitvası ilə yol verir ki, hər gün gəlib-gedənlər çürümüş sümüklərə ərəb dilində “Fatihə” adı ilə beş-altı kəlmə söz oxusunlar...

...Fransa və İngiltərədə eşşəkləri, atları və öküzləri dexi vurmaq və incitmək qadağandır, amma İran məmləkətində despotun fərmanı ilə hətta emirlərin və sərkərdələrin ayaqlarını falaqqaya qoyub çubuq vururlar və bir neçə müddətdən sonra yenə bu rüsvay olunmuş əyanlardan vəzirələr və sərdarlar düzəlirlər, hələ bir onlardan vəfa və sədaqət də umurlar! Despot üsul-idarəsinin təsiri altında bu əyanların təbiətində elə bir rəzalet, alçaqlıq və qeyrətsizlik yaranıbdır ki, onlar cismani cəzanı özlərinə, əsla, ar bilmirlər və bu cür rüsvayçılıqdan sonra yenə də bu dünyada özləri üçün həyat nəşəsi axtarırlar.

Və bir də İran əhli bu günə qədər anlamayıbdır ki, uşaqları çubuq və şilə ilə tərbiyə etmək onların əxlaqını pozar, təbiətlərini alçaltdır, müsbət fitri keyfiyyətlərini boğar, onları qorxaq və yalançı edər. İranda heç bir məktəb tapmazsan ki, onun səfəh məktəb müdirinin çubuq və falaqqası olmasın. Təəccüblü odur ki, hər bir uşağın anlaqsız atası öz uşağını təlim və tərbiyə üçün məktəb müdirinin yanına aparanda, uşağın yanında dedi ki birinci söz bu olur: “Molla, bu oğlumu sənə tapşırıram. Əti sənin, sümüyü mənim. Ona yaxşı tərbiyə ver. Müəllim də, adətən, belə cavab verir: “Arxayın ol, çubuq və falaqqaya həmişə onun gözüünün qabağında olacaqdır!”

Bu cür tərbiyədən sonra uşaqlar boya-başa çatdıqda, onlardan nə kimi insanlıq, mənəviyyət, nəcib əxlaq və əqli inkişaf gözləmək olar? Ən dəhşətli də budur ki, İranda vəzirül-üləma adlandırılan xalq maarif naziri bu hərəkətləri məktəb müdirlərinə qadağan etmir...

Əyalətləri, əsasən, heç bir savadı olmayan nadan şahzadələr idarə edir; rüsvayçı köləlik vəziyyətində olan xalq onların qarşısında öz sədaqətini aşağıdakı qayda üzrə ifadə edir...

Şahzadələr məclisin yuxarı başında oturur, qalan camaat isə (istər əmir olsun, istər adi adam) onların hüzuruna daxil olanda təzim edir, əl-əl üstə durur və gözəyir ki, şahzadənin ağzından nə çıxacaq; o danışmağa başlayan kimi hər tərəfindən “bəli, bəli” səs-dası yüksəlir...

Bu şahzadələr küçələrdən keçənə fərraşlar qabağa düşüb ara vermədən xalqa çığırlar: “Bərevid!.. Bərevid!.. (Çəkili!.. Çəkili!..)”

Əgər bir biçərə yoldan cəld kənar olmasa, fərraşların kötəyinə və dəynəyinə düşür. Despot zülmündən və puç əqidələrin təsiri altında öz sağlam düşüncəsini itirmiş kütbeyin xalq, əsla, dərk edə bilmir ki, insan kimi heç nəyə

lənə ondan fərqlənməyən, savadsızlıqda və nadanlıqda ona bərabər, əxlaq cəhətdən isə ondan qat-qat aşağıda dayanan bu vücudların nə üçün belə səlahiyyətləri olmalıdır ki, onlar gələndə, bu, gerek yoldan kənar olsun? Aya, olmaya bu, mehız o səbəbdir ki, onlar təsadüf nəticəsində, mənəbli valideynlərdən törəyiblər?

Xalq başa düşə bilmir ki, bunların nə üçün belə üstünlüyü olmalıdır. Bəyem, bunlar bizim can və malımızı qoruyurlarmı? Yox! Bunlar bizim sərhədləri düşməndən saxlayırlarmı? Yox! Bunlar bizim əsirləri türkməndən xilas edirlərmı? Yox! Bunlar bizim oğul və qızlarımıza tərbiyyəçilik edirlərmı? Yox! Bunlar bizdən ötrü şəfəxanalar və mədrəsələr açıblarmı? Yox! Bunlar bizim ticarətimizi və sənayemizi tərəqqiyə aparırlarmı? Yox! Bunların vasitəsilə biz xarici məmləkətlərə ehtiram tapırıqmı? Yox! Bunların himayəsi altında bizi məmləkətin daxilində quldurlardan xilas oluruqmu? Yox! Və ən nəhayət, bunların köməyi ilə biz bu miskin vəziyyətdən qurtuluruqmu? Yox! Bəs onda bunların varlığı nəyə lazımdır? Bunların varlığı ona lazımdır ki, bizim qazandığımızı və öz mülkümüzə yer altından tapdığımızı az, yaxud çox qızıl və gümüşü əlimizdən alsınlar; əgər biz özbaşınalığa etiraz etsək, başımıza hər növ müsibətlər açsınlar...

Ey əhli-İran, əgər sən azadlığın ləzzətindən və insan hüquqlarından xəbərdar olsaydın, belə rüsvayçılığa, belə rəzaletə razı olmazdın; son tərəqqiyə və elmlərə can atıb mason klubları açardın, qəzetlər yapardın, birləşmək vasitələri əldə edərdin. Sən ədədə və qüdrətdə despotdan qat-qat artıqsan. Sənə ancaq həmrəylik və yekdillik lazımdır ki, revolyusiya edib zülmədən xilas olasan. Əgər ittifaq yaratmağa özündə güc tapsan, onda özünə bir fikir çəkərdin, özünü puç əqidələrin təsirindən və despot zülmündən xilas edərdin...

...Səltənətin davamı və sülalənin möhkəmliliyi millətin elmlilik dərəcəsiyindən və onun puç əqidələrdən azad olmağından asılıdır. Padşah gerek özü öz məmləkətində mason klubları açsın və toplanış yerləri yapsın, millətlə birlik yaratsın, milləti ilə bir düşünüb-daşsın. Məmləkəti yalnız özünün mali bilməsin, özünü yalnız millətin vəkili hesab etsin. Xalqın iştirakı ilə qanunlar yaratsın, parlament təsis etsin, bütün hərəkətlərində qanunu rəhbər tutsun və heç bir işdə özbaşınalığa yol vermək ixtiyarında olmasın. Yeni mütərəqqi məslək sahibi olub sivilizasiya dairəsinə qədəm qoysun...

Şərqdə insan hüquq və azadlıqlarını təmin etmək üçün din praktikasının islahatı və maarifçiliyin reallaşdırılması zərurətinə toxunan M.F.Axundzadə yazır: “...Hörmətli qardaşım! Bunu bil-məlisən ki, hər bir din üç müxtəlif əməldən ibarətdir: etiqad, ibadət və əxlaq. Hər dinin icad olunmasında əsl məqsəd üçüncü əməldir, yeni əxlaqdır. Birinci iki əməl isə yalnız bu üçüncüsünün - əxlaqın əldə olunmasına xidmət edir. Avropa və Amerika məmləkətlərində elm və təhsil gözəl əxlaq qazanmaq üçün daha etibarlı vasitə olduğundan, etiqad və ibadətə, əsla, ehtiyac qalmır. Lakin Asiyada elm və təhsil inkişaf etməmişdir və bu cəhətdən də ilk iki əməl, yeni etiqad və ibadət saysız-hesabsız qollara ayrılmışdır ki, dinin

başlıca məqsədi - əxlaq bu cəhətdən bütövlükdə unudulmuş və elmə, təhsilə yol tamamilə qapanmışdır...

...Hər bir din etiqad, ibadət və əxlaqın cəmindən yaranır. Dinin əsas məqsədi əxlaqdır. Etiqad və ibadət əxlaqla müqayisədə yardımçı səciyyə daşıyır.

Biz elə bir xəyali varlıq nəzərdə tutmalıyıq ki, o, ən gözəl əxlaqa, əzəmətə, gözəlliyə, qüdrətə, nəcibliyə, dəyanətə malik olsun, sitayişə və pərəstişə layiq olsun ki, biz əxlaq sarıdan ona oxşamağa can ata və bu cür varlığı bütün Yer kürəsinin Allahı, Kürreyi-ərzini yaradanı adlandıraraq. Belə bir şəxsiyyəti nəzərdə tutmaqla və onu sitayiş və pərəstişə layiq bilməklə, biz sitayiş və pərəstiş mərasimlərini icra etməliyik: namaz, oruc, Həcc, zəkat və s. Biz bu cür varlığı nəzərdə tutduqdan və onun şərəfinə ayinlərini icra etməyə başladığımızdan sonra onun mərhəmətinə ümid etməli, onun qəzəbindən qorxmalı və onun gözəl əxlaqını təqlid etməliyik. Buna görə biz heç bir günahə yol verməməliyik ki, onun mərhəmətinə layiq olaq və qəzəbinə düşər olma-yaq. Avropa və Amerika ölkələrinin əksəriyyətində elmin yayılması və inkişafı insanları hər cür dinlərin ikinci dərəcəli şərtlərindən - etiqad və ibadətdən azad etmişdir. Lakin Asiyada elmlər geniş yayılmamışdır və buna görə burada göstərilən şərtlər hər hansı bir dinin yeganə mənası olan gözəl əxlaqa qoşulmaq vasitəsi kimi qalmaqdadır.”

Liberalın əxlaq kodeksinə dair o yazır: “İnsanların yeddi vəzifəsi vardır. Əgər insan bütün bu vəzifələri yerinə yetirirsə, bu halda, kamil insan sayılır, əgər bunların bir hissəsini yerinə yetirirsə, natamam insan sayılır; əgər o, bu yeddi vəzifənin heç birinə əməl etmirsə, deməli, insan qismindən çıxır və heyvan qisminə daxil olur.

Birinci vəzifə bundan ibarətdir ki, insan pis əməllərdən uzaq olsun.

İkinci vəzifə xeyir işlər görməkdir. Üçüncü vəzifə zülmə qarşı mübarizə aparmaqdır.

Dördüncü vəzifə cəmiyyətdə öz yoldaşları ilə ittifaqda yaşamaqdır.

Beşinci vəzifə elm yolu ilə getməkdir.

Altıncı vəzifə elmi hər yanda yaymağa çalışmaqdır.

Yeddinci vəzifə ondan ibarətdir ki, insan öz qüvvəsi və imkanı daxilində, onunla ittifaqda olan cəmiyyətdə, öz həmvətənləri və həmfikirliyi arasında qanuni hüquqlarının müdafiəsi üçün mübarizə aparsın.”

Konstitusiyası və İnsan Hüquqlarına dair M.F.Axundzadə yazır: “Yek kəlməni başdan-ayağa oxudum. Misilsiz kitabdır, gözəl yadigardır və faydalı nəsihətdir. Lakin ölmüş millət üçün yazılmışdır. Məgər İranda nəsihətə qullaq asan varmı? Keçmişlərdə Avropada da belə zənn edirdilər ki, zalıma zülmü tərgitmək üçün ona nəsihət etmək lazımdır, sonra gördülər ki, nəsihət zalımın təbiətinə qətiyyətin təsir etmir. Buna görə millətin özü dinin maneəsini dəf etmək ilə elmlərdə inkişaf etməyin, həmrəyliyin faydasını anladı və birləşərək zalıma müraciətlə söylədi: “Səltənət və hökumət bütövlükdən əl çəkil.. Bundan sonra sizin kitabınızda danışılan ümumi üsul-idarə və ədalət mühakiməsinin icraatı üçün öz Konstitusiyasını yaratdı. Aya, sizin millətiniz də zalıma “səltənət və hökumət bütövlükdən əl çəkil..”



Bu yazı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyi ilə “İnsan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, vətəndaşların hüquqi, siyasi mədəniyyət səviyyəsinin yüksəldilməsi, sosial və siyasi fəallığının artırılması” istiqaməti çərçivəsində hazırlanıb

dan əl çək deməyi bacararmı? Heç vaxt!”

Sonra siz ədalətli idarə üsulundan söhbəti açaraq, şəriət əhkamına istinad edirsiniz. Çox yaxşı! Baxaq görək, aya, şəriətin özü ədalət çeşməsidir, ya yox?

Əgər şəriət ədalət çeşməsi isə, Konstitusiyonun üçüncü əsası olan hüquq bərabərliyini mühkime proseslərində icra etməlidir, hüquq bərabərliyi yalnız kişi tayfasına məxsusdur? Şəriətin nə haqqı var ki, qadın tayfasını hicab ayəsi vasitəsilə əbədi zülmə məhkum edir, onları ömrü boyunca bədbəxt edir, həyat nemətlərindən məhrum edir?..

Əgər şəriət ədalət çeşməsi isə, o, Konstitusiyonun üçüncü əsası olan şəxsi azadlığı icra etməlidir. Belə halda şəriət, hətta islamiyyətin qəbulundan sonra da bütperəstlərdən və müşriklərdən qul və kənzləri alıb-satmağa nə üçün icazə verir? Məgər bu, ən alçaq zülm deyilmi və azadlığa zidd deyilmi?

Keçmişdə Avropa xristianları Tövrətin fitvasına əsaslanaraq, bütperəst və müşrik qullar və kənzlər alıb-satmağı məqbul sayırdılar və deyirdilər ki, Musa bütperəstlərin və müşiklərin alıb-satılmasını halal, hətta vacib hesab etmişdir... O tərəfdən ingilis qalxaraq dedi ki, Musa başa düşmürdü ki, bütperəstlər və müşriklər də bizim kimi insandırlar, bizim qardaşımızdırlar. Etiqad ayrılığına görə, insan növü azadlıq hüququndan məhrum ola bilməz. Buna görə də qul və kənzləri alıb-satmağı köhnə və yeni dünyanın hər guşəsində qəti qadağan etmişlər. Rus dövləti də bu yaxınlarda Xivədə özbəklərlə bağladığı sazişin birinci şərti olaraq qul və kənz alverinin qadağan edilməsi və

ölüm cəzasının ləğv edilməsi məsələsini ortaya qoymuşdu.

Əgər şəriət ədalət çeşməsi isə, Konstitusiyonun dördüncü əsasını həyata keçirməlidir. Bu surətdə “zina etmiş kişi və arvadın hərəsinə yüz taziyanə vurulsun nə deməkdir? Tutaq ki, bir azad kişi ilə bir azad qadın evlənmək qeydi olmadan, hər iki tərəfin razılığı ilə bir-birləri ilə cinsi əlaqədə olublar. Soruşulur: hansı haqla şəriət onların hər birinə yüz şallaq vurdurur? Məgər bu, azadlığa və deməli, insanın onun toxunulmazlığına zidd və ədalətə müxalif deyilmi? Əgər bu ayədən şəriətin məqsədi şəfə və namusu qorumaqdırsa, bu ayə ərli olan qadın ilə arvadı olan kişinin zina etməsinə aid olmalıdır. Bu qanunu azad kişi və azad qadın haqqında icra etmək zülmüdür. Əgər o kişi və qadının namusu öz əməlləri üzündən bada gedirsə, bunun fikrini onların özləri çəkməlidirlər. Onların namusunu qorumaq istəyən şəriətin müdaxiləsi onların azadlıq və şəxsiyyətinin toxunulmazlığı hüququndan məhrum edir...

Lakin şəriət bəzi adamların əmlakının toxunulmazlığı üçün “oğurluq edən arvad və kişilərin əllərini kəsin” qanununu tətbiq edir - hətta bu oğurluq dinarın dördə biri qədər olsa da. Məlumdur ki, oğru özünü dolandırmaqda acizlik çəkdiyi üçün oğurluğa əl atır. Əgər onun əli kəsilsə, aydındır ki, həyatını təmin etməkdə daha çox aciz qalacaqdır. O zaman ya təkrarən oğurluğa əl atmalıdır, ya acından ölməlidir. Buna görə də, insanın əlini kəsmək həqiqətdə bir insanın həyatını təhlükəyə salmaq deməkdir.”

VAHİD ÖMƏROV,
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru